

DE GENEZINGSWONDEREN VAN JEZUS ALS SYMBOOLHANDELINGEN: EEN AANZET

A.D. Baum

A. Inleiding

Van geen enkele persoon uit de klassieke oudheid zijn meer wonderverhalen overgeleverd dan van Jezus van Nazaret. Uit het leven van geen enkele Joodse profeet en van geen enkele heidense filosoof worden meer bovennatuurlijke gebeurtenissen verhaald¹. Laten we met een korte inventarisatie aan de hand van de vier nieuwtestamentische evangeliën beginnen.

Inventarisatie

Over Jezus staan in de evangeliën twee soorten wonderverhalen. Sommige wonderen deed God aan Jezus. Daartoe behoren de maagdelijke ontvangenis, de verheerlijking en de opwekking van Jezus uit de doden. Andere wonderen deed Jezus zelf.

In de wonderen die Jezus gedaan heeft, bleek óf zijn bovennatuurlijke kennis óf zijn bovennatuurlijke kracht. Jezus kon uitspraken doen over gebeurtenissen die in de toekomst lagen. Hij voorspelde zijn eigen kruisiging en opstanding (Mt.16,21 par.), maar ook de verwoesting van de tempel in het jaar 70 na Christus (Mt.24,2 par.). Hij wist wat er op een bepaald tijdstip op een verre plaats gebeurde (Joh.1,48). En Hij wist wat zich in de gedachten van zijn tegenstanders afspeelde (Mt.9,4 par.). Daardoor liet Hij hen zijn profetische overwicht merken. Op de voorgrond van de berichtgeving van de evangeliën staan echter de wonderdaden van Jezus. De bovennatuurlijke werken die Jezus deed, worden uitvoeriger beschreven dan zijn profetische kennis.

De wondersamenvattingen (Mt.4,23-25 par. e.a.; vgl. Hnd.2,22) laten zien, dat Jezus honderden wonderen gedaan moet hebben. Slechts over relatief weinige daarvan hebben wij wat uitvoeriger verhalen. Rekent men die met behulp van een synopsis na, dan komt men op ongeveer 35 wonderverhalen².

Zijn wonderen heeft Jezus bij verschillende objecten verricht. Ongeveer negen wonderverhalen vertellen over bovennatuurlijke daden bij niet-menselijke objecten. Tot deze zogenaamde natuurwonderen behoren bijvoorbeeld de broodvermenigvuldigingen en het stillen van de storm. Ongeveer 26 wonderen deed Jezus bij mensen, doordat Hij hen van hun ziekten genas óf uit de dood opwekte. Tegenover drie opwekkingen uit de doden staan ongeveer 23 genezingen van zieken. Om deze 26 wonderverhalen zal het in deze bijdrage gaan.

Stelling

De wonderen van Jezus en speciaal zijn 26 genezings- en opwekkingswonderen vervulden ongetwijfeld verschillende functies. Allereerst dienden ze, op grond van het grote aantal en op grond van het gezag waarmee ze gebeurden, de legitimatie van Jezus als Messias en Zoon van God (Joh.20,30-31)³. Verder liepen zij vooruit op het toekomstige heil. Toen Jezus op aarde leefde, werden lijden en dood op een manier verdrongen, zoals het door de profeet voor de messiaanse tijd voorspeld was (Mt.11,2-6 par.). Toch is de betekenis van de wonderen van Jezus daarmee nog niet uitgeput. In het volgende wil ik de vraag nagaan, of de genezingswonderen van Jezus eventueel een symbolische betekenis hebben.

Dit aspect van de wonderdaden komt in de recente boeken over de wonderen van Jezus niet voor⁴. In de geschiedenis van de exegese van het Nieuwe Testament heeft het echter geen onaanzienlijke rol gespeeld. Origenes, bekend om zijn problematische systeem van een meervoudige schriftbetekenis, vergeleek rond het midden van de derde eeuw in zijn werk *Tegen Celsus* de genezingen van blinden, doven en lammen met de geestelijke ervaringen van de christen: 'De ogen van blinde zielen worden geopend; en de oren, die voor de leerstellingen van de deugd dicht zaten, horen met vreugde over God en over het zalige leven bij God spreken; velen echter, die lam waren aan de voeten van de 'innerlijke' mens, zoals de Schrift dat zegt, zijn nu door het Woord genezen'⁵. Op dezelfde wijze interpreteerde rond 400 na Christus Ambrosius van Milaan de genezingswonderen van Jezus symbolisch. Zonder de historiciteit van de genezing van de verlamde man in Lucas 5,17-26 te bestrijden, zag hij daarin tevens een aanwijzing van 'de genezing van de innerlijke mens, aan wie de zonden vergeven worden'⁶. De doodzieke knecht van de hoofdman van Kafarnaüm (Lc.7,1-10) was voor Ambrosius 'een representant van het heidense volk, dat ... doodziek terneder ligt'⁷. En de genezing van de melaatse in Lucas 5,12-16 interpreteerde hij als de verwijzing naar de reiniging van de mens van 'melaatsheid van de geest', van de zonde⁸.

Symbolische interpretaties van de wonderen van Jezus zijn er ook in de exegese van de reformatoren. Zo vergeleek bijvoorbeeld Calvijn de genezing van de bezeten Gadarener met de bevrijding van de zondaar uit de macht van satan: 'Alhoewel wij niet door de duivel gemarteld worden, heeft hij ons toch in zijn macht totdat de Zoon van God ons van zijn tirannie bevrijdt. Naakt, verscheurd en misvormd dwalen we rond, tot Hij ons een genezen, rustig hart schenkt'⁹.

Bij deze symbolische resp. figuurlijke resp. metaforische resp. 'typologische' (1 Kor.10,11) resp. 'allegorische' (Gal.4,24) interpretatie van de wonderen van Jezus kunnen veel uitleggers van de evangeliën zich niet aansluiten. Terecht kritiseren zij de uitwassen van een allegorische methode, die aan ieder detail van een wonderbericht willekeurig een theologische betekenis toeschrijft. Anderzijds gaat men echter te ver, als

men elke vorm van symbolische betekenis van de nieuwtestamentische genezingswonderen afwijst. In onze eeuw heeft vooral Alan Richardson zich voor een voorzichtige interpretatie van de wonderen van Jezus als symboolhandelingen ingezet. Hij vatte de wonderen van Jezus als gelijkenishandelingen op¹⁰. De genezingswonderen symboliseerden in zijn ogen de vergeving van de zonden¹¹.

Is deze interpretatieopzet gerechtvaardigd? Die vraag splits ik in twee deelvragen: Hebben de ziekengenezingen van Jezus een symbolische betekenis (B)? En: Wat symboliseren de ziekengenezingen van Jezus (C)? De afsluiting wordt gevormd door enige overwegingen bij de oudtestamentische achtergrond van de nieuwtestamentische wondergenezingen van Jezus (D).

B. Hebben de ziekengenezingen van Jezus een symbolische betekenis?

Van de drie dodenopwekkingen, die ons in de evangeliën bericht worden, heeft Jezus er één uitdrukkelijk ook naar het eeuwige leven laten verwijzen. Tegen Marta zei Hij met het oog op de dood van haar broer Lazarus: 'Ik ben de opstanding en het *leven*; wie in Mij gelooft, zal *leven*, ook als hij *gestorven* is; en een ieder, die *leeft* en in Mij gelooft, zal niet *sterven* in eeuwigheid' (Joh. 11, 25-26). Deze uitspraak brengt de opwekking van Lazarus uit het graf in verband met de mededeling van het eeuwige leven voor hen die in Jezus geloven (vgl. Joh. 5, 24; 8, 51). Zowel de overledene ('als hij gestorven is') als ook de levende ('een ieder die leeft') heeft eeuwig leven, als hij in Jezus gelooft. De opwekking van Lazarus laat niet alleen zien dat Jezus mensen het aardse leven kan teruggeven, maar ook dat Hij hun het eeuwige leven kan geven. Zoals Jezus Lazarus in het aardse leven terugriep, schenkt Hij het eeuwige leven aan allen, die in Hem geloven.

De vertelling in Johannes 11 laat bovendien zien, hoe Jezus eeuwig leven geeft. Om Lazarus uit het graf te kunnen terugroepen, moest Jezus zich naar het machtsgebied van de autoriteiten van Jeruzalem begeven (Joh. 11, 8.16). De opwekking van Lazarus kostte Hem het leven (Joh. 11, 46-53). Jezus ging de dood in, om zijn vriend uit de dood te bevrijden. Wat Jezus voor Lazarus doet, beeldt af wat Hij voor alle zondaren doet, die om zijn hulp vragen. Jezus nam de dood in Jeruzalem niet maar op de koop toe, om *een* van zijn discipelen uit de *aardse* dood te bevrijden, maar ook, om *al* zijn discipelen uit de *eeuwige* dood te bevrijden. 'De goede herder zet zijn leven in voor de schapen' (Joh. 10, 11), namelijk voor zijn vrienden (Joh. 15, 13).

Ook volgens de synoptici heeft Jezus het woord 'dood' oneigenlijk gebruikt en op de eeuwige dood toegepast. De zin 'laat de *doden* hun *doden* begraven' (Mt. 8, 22 par.) toont in zijn scherpste, dat Jezus al diegenen geestelijk dood kon noemen, die niet behoorden tot zijn navolgers. Dood is, wie zich uit de gemeenschap met God losgemaakt

heeft (Lc.15,24; vgl. Ef.2,1). Vanuit dit taalgebruik lijkt het tenminste mogelijk, dat Jezus ook de opwekking van de jongeling van Nain (Lc.7,11-17) en van het dochttertje van Jairus (Mt.9,18-19.23-26 par.) als gelijkenis opgevat heeft. De opwekking van de pas overleden kinderen toont in overdrachtelijke zin, dat Jezus mensen eeuwig leven geven kan.

Een gelijkenis-achtige betekenis heeft Jezus uitdrukkelijk ook aan een van zijn genezingswonderen toegeschreven. Nadat Hij een blindgeboren man het licht in zijn ogen geschonken had, leidde Hij uit deze handeling een principe af, dat zijn gehele missie beschrijft: 'Tot een oordeel ben Ik in deze wereld gekomen, opdat *wie niet zien, zien mogen, en wie zien, blind worden*' (Joh.9,39). 'Zien' betekent in dit verband Jezus als het 'licht van de wereld' zien en door het geloof in hem 'het licht van het leven' hebben (Joh.8,12). Dit heil ontvangen echter alleen de blinden: zij die hun blindheid (= heilloosheid) toegeven. Aan de zienden: aan hen die bestrijden, blind (= hulpbehoevend) te zijn, blijft het heil dat Jezus brengt, ontzegd. In deze zin vergelijkt Jezus de blindgeborene met een boetvaardige zondaar. Zijn blindheid staat voor zijn toegegeven zondigheid. De genezing die feitelijk plaatsgevonden heeft, is tegelijkertijd een beeld van de vergeving, waardoor Jezus mensen het eeuwige leven schenkt.

Hier rijst de vraag, of niet ook de door de synoptici berichte genezingen van blinden (Mt.9,27-31; Mt.12,22 par.; Mt.20,29-34 par.; Mc.8,22-26) de vergeving van de zonden kunnen afbeelden. Een zeer puntige uitspraak van Jezus, waarmee Hij de kritiek van de Farizeeërs en schriftgeleerden op zijn omgang met tollenaars en zondaren beantwoordt, bevestigt dit vermoeden (Lc.5,31 par.):

'Zij die gezond zijn, hebben geen geneesheer nodig, maar zij die ziek zijn. Ik ben niet gekomen om rechtvaardigen te roepen, maar zondaars tot bekeering'.

De beide helften van dit parallellisme komen met elkaar overeen als de beeld- en zaakhelft van een gelijkenis. Jezus vergeleek de rechtvaardigen met gezonde en de zondaren met zieke mensen. De genezing van een ziekte heeft daarom een overeenkomst in de vergeving van de zonden. Deze wijze van spreken is overigens niet nieuw. Reeds de oudtestamentische profeten gebruikten 'genezen' in figuurlijke zin in plaats van 'vergeven'. Een zondige ziel moet door God 'genezen' worden (Ps.41,5). En door de striemen van de knecht van God verkrijgt de zondaar 'genezing' van zijn overtredingen (Js.53,4-6). Deze algemene analogie moedigt ertoe aan, niet alleen de genezingen van blinden, maar alle genezingswonderen te bekijken, of (en zo ja in hoeverre) zij indirect iets over de omgang van Jezus met zondaren zeggen.

C. Wat symboliseren de ziekengenezingen van Jezus?

De tot nu geponeerde stelling luidt, dat in de genezingswonderen van Jezus ziekte zonde en genezing vergeving symboliseert. Daaruit vloeit de vraag voort, of niet boven deze algemene analogie uit bepaalde aspecten van de ziekten en van de genezingen bepaalde aspecten van de zonde en de vergeving afbeelden. Om dit vast te stellen, bekijken wij na elkaar vier elementen die in de genezingsgeschiedenissen van de evangeliën voorkomen: de ziekten (1), de genezingswonderen (2), de gevolgen van de ziekten resp. van de genezingen (3) en het geloof (4).

1. De ziekten

Eén aspect springt bij de door Jezus genezen ziekten bijzonder in het oog. Jezus heeft geen ziekten genezen die vanzelf weer verdwenen, geen letsels die vanzelf konden genezen, en geen kwalen die een menselijke arts kon verlichten. Hij heeft noch verkoudheden noch beenbreuken genezen. Ook de koorts waaraan de schoonmoeder van Petrus leed, vormt geen uitzondering op deze regel. Want het ging niet om een koortsachtige infectie, die na een week vanzelf weer wat minder wordt, maar om een 'zware koorts' (Lc.4,38), die zeker het symptoom van een ernstige ziekte was. De zoon van een koninklijke beambte, die door Jezus van de koorts bevrijd werd, lag zelfs op sterven (Joh.4,47.52). Bij de kwalen waarvan Jezus de mensen bevrijd heeft, ging het zonder uitzondering om ongeneeslijke ziekten.

Dit wordt in enkele berichten bijzonder onderstreept. Zo leed de verkromde vrouw sinds 18 jaren onder haar misvorming (Lc.13,11). De zieke bij het bad Betesda was al 38 jaar ziek (Joh.5,5). De epileptische jongen had zijn aanvallen al sinds zijn kinderjaren (Mc.9,21). Een van de door Jezus genezen blinden was vanaf de geboorte blind (Joh.9,1). En over de bloedvloeiende vrouw wordt alleen verteld, dat zij reeds twaalf jaar ziek was; tevens wordt er gezegd, dat zij haar hele vermogen voor medische hulp uitgegeven had en dat niet een van de door haar geconsulteerde artsen haar had kunnen helpen (Mt.9,20 par.). Ook de bezeten Gadarener had tot dan toe niemand kunnen temmen (Mc.5,4). Jezus heeft de hopeloze gevallen genezen.

Hoe onverwacht deze genezingswonderen van Jezus waren, valt ook aan de reacties van de getuigen af te lezen. Na de genezing van de verlamde man riepen de aanwezigen, dat zij zo iets nog nooit gezien hadden (Mc.2,12). En de blindgeborene wees de Joden er in aansluiting op zijn genezing op, dat een dergelijke genezing nog nooit eerder gebeurd was (Joh.9,32). Jezus genas alleen de hopeloze gevallen.

In hun ongeneeslijkheid zijn de door Jezus genezen ziekten een beeld van de zonde. Ook zij verdwijnt niet vanzelf. Men kan ze niet aan zichzelf vergeven. En men kan ze zich ook niet door andere mensen laten vergeven. Geen enkele therapeut, filosoof of theoloog kan ze laten verdwijnen. De

vergeving van zonden is uitsluitend een zaak van God en van zijn Zoon.

2. De genezingen

Evenals de ziekten laten de genezingswonderen van Jezus minstens twee aspecten zien, die zonder veel moeite op zijn vergevingswoorden overgedragen kunnen worden. Jezus heeft alle zieken genezen, die daarom vroegen (2.1). En Hij deed dit met uniek gezag (2.2).

2.1. Hun onbegrenstheid

Jezus heeft – anders dan bijvoorbeeld Elia en Elisa – niet slechts individuele zieken genezen, maar allen die Hem (in geloof) daarom gevraagd hebben. Steeds weer staat er in de evangeliën uitdrukkelijk: Jezus 'genas *alle* lijdenden' (Mt.8,16 par.; Mt.4,23-25 par.; Mt.9,35 par.; Mt.10,1 par.). Jezus 'genas *allen*, die door de duivel overweldigd waren' (Hnd.10,38). Aan niemand die Jezus tijdens zijn publieke optreden in geloof om genezing vroeg, werd die geweigerd.

Dit kan niet betekenen dat ook na Pinksteren iedere christen er recht op heeft, van zijn ziekten genezen te worden. Want de onbegrensde genezingsactiviteit van Jezus beperkte zich tot de ca. drie jaar tussen zijn doop in de Jordaan en zijn lijden. In de Handelingen der apostelen is er geen sprake van, dat Petrus en Johannes zonder uitzondering elke ziekte genezen hebben. En de apostel Paulus bericht uitdrukkelijk van een ernstige aandoening, waarmee hij moest leven (2 Kor.12,7-9).

Op het symbolische vlak is de onbegrenstheid van de heilsactiviteit van Jezus echter goed met zijn verkondiging te combineren. Als de genezingen de vergeving afbeelden, onderstreept hun onbegrenstheid, dat Jezus aan een ieder vergeving schenkt, die hem daarom vraagt. De genezingswonderen van Jezus onderstrepen een uitspraak uit zijn bergrede. Deze luidde zonder enige beperking: 'Bidt en u zal gegeven worden' (Mt.7,7). De genezingen illustreerden de uitspraak van de profeet Joël, die Petrus in zijn Pinksterprediking citeert: 'Al wie de naam des Heren aanroept, zal behouden worden' (Jl.3,5 = Hnd.2,21). Het aanbod van de zondevergeving kent geen grenzen.

2.2. Hun gezag

Jezus genas de zieken vaak zonder aanraking door zijn woord. Uitdrukkelijk wordt in Matteüs 8,16 gezegd, dat Jezus de geesten heeft uitgedreven 'met zijn woord'. En in feite bevatten de evangeliën meerdere berichten, waarin Jezus een boze geest alleen maar door een bevel verdrijft: 'Ga uit' (Mc.1,25 par.; Mc.5,8). Ook van hun ziekten bevrijdde Jezus de mensen door zijn woord. De hoofdman van Kafarnaüm was daarvan in bijzondere mate overtuigd: 'Spreek slechts een woord, dan zal mijn knecht genezen worden' (Mt.8,8 par.). Het woord van Jezus bevrijdde van bezetenheid en ziekte.

Door zijn woord bevrijdde Jezus ook van zonde en schuld. Wie zijn woorden hoorde en bewaarde, was zalig (Lc.11,28). Wie zijn woord geloofde, werd van de zonde gereinigd (Joh.15,3), werd gered (Lc.8,12) en ontving eeuwig leven (Joh.5,24; 6,63.68). Bij het woord: 'Sta op, neem uw bed op en ga naar uw huis' behoorde het woord: 'Uw zonden zijn u vergeven' (Mt.9,2.6 par.).

De woorden waarmee Jezus mensen van hun ziekten bevrijdde, sprak Hij met uniek gezag. Jezus genas noch door gebed noch in de naam van God, maar op eigen gezag. Daardoor onderscheidde Hij zich van de profeten voor Hem en de apostelen na Hem (vgl. Lc.10,17). Hij vroeg niet om en bemiddelde niet de genezing van God, maar Hij genas in eigen kracht. Hij bad niet om de opwekking van een dood kind, zoals Elia (1 K.17,21) en Elisa (2 K.4,33) het gedaan hadden en zoals Petrus het later zou doen (Hnd.9,40); Hij haalde het dode kind zelf in het leven terug: '*Ik zeg u, sta op!*' (Mc.2,11 par; Lc.7,14). Hij beval verlamden niet in de naam van God op te staan en te gaan lopen, zoals Petrus dat later zou doen (Hnd.3,6), maar Hij zei in eigen naam: 'Sta op, neem uw bed op, en ga heen' (Mt.9,6 par.; Joh.5,8). Hij gebod de demonen niet, zoals Paulus, in de naam van God uit te varen (Hnd.16,18), maar Hij gebod in eigen naam: 'Vaar uit' (Mc.1,25 par.; Mc.5,8). Daaruit bleek, dat de macht van Jezus veel groter was dan die van de apostelen en profeten¹². Niet ten onrechte vergelijkt daarom Ambrosius de werking van het woord van Jezus met het woord van God de Schepper (Ps.33,6). Hij spreekt en het is er (Ps.33,9; 148,5)¹³.

Bij het feit, dat Jezus ziekte en zonde analoog behandelde, past het dat Hij mensen ook de vergeving van de zonden in unieke volmacht verleende: 'Uw zonden zijn u vergeven' (Mt.9,2 par.; vgl. Lc.7,48). Jezus verleende niet alleen de vergeving *van God*, zoals Natan het gedaan heeft (2 S.12,13), maar Hij vergaf *zelf* de zonden. Het oordeel, dat Hij daarmee iets deed wat alleen God kan doen (Ps.103,2-3), heeft Hij niet weersproken (Mc.2,7 par.; Lc.7,49).

Herhaaldelijk genas Jezus de zieken echter ook doordat Hij hen aanraakte. Enige zieken vroegen Hem uitdrukkelijk hen aan te raken (Mc.8,22). Vele malen heeft Jezus dit gedaan (Mt.9,29; Mt.20,34 par.; Lc.7,14; 22,51). Om een doofstomme te genezen, raakte Jezus zijn oren en zijn tong aan (Mc.7,33). Ook zulke gebaren kunnen een betekenis hebben, die eveneens voor de vergeving van de zonden geldt. Zo genas Jezus de melaatse, doordat Hij hem aanraakte (Mt.8,3 par.). Het aanraken van een melaatse maakte eigenlijk onrein¹⁴. Daarom moest het contact met melaatsen vermeden worden (Lv.13,45-46). Door het aanraken van de melaatse maakte Jezus duidelijk, dat Hij immuun was voor verontreiniging door melaatsheid. En niet alleen dat. In plaats dat de onreinheid van de melaatse door het contact met Jezus op Hem overging, ging de reinheid van Jezus over op de zieke. Hij werd ter plekke gezond. Calvijn heeft

daarin een beeld van de ontmoeting van Jezus met de zondaren gezien. Christus 'streekte niet alleen zijn arm naar ons uit, maar daalde uit de hemel neer tot in de onderwereld zelf en haalde toch geen bevlekking naar zich toe, maar bleef rein, bevrijdde ons van al ons vuil en vervulde ons met zijn heiligheid'¹⁵. Jezus verontreinigde zich ook niet door het feit dat Hij bij tollenaars en zondaars in huis was of met hen aan tafel aanlag (Mt.9,11 par.; 11,19 par.; Lc.15,1-2; 19,7). Veeleer reinigde Hij de zondaren van hun zonden, doordat Hij hen tot bekering opriep (Mt.4,17; Mc.1,15).

3. *De gevolgen*

De ziekten die in de evangeliën voorkomen, hadden voor de betrokkenen ernstige consequenties. Zij verstoorde de relaties van de zieken met zichzelf (3.1), met hun omgeving (3.2) en met God (3.3). Doordat Jezus mensen van hun ziekten bevrijdde, herstelde Hij deze verstoorde relaties.

3.1. *De relatie met zichzelf*

Ernstige aandoeningen kunnen de persoonlijkheid van een mens aantasten. Dit wordt in het bijzonder duidelijk door de manier, waarop in de evangeliën het lot van enige bezetenen beschreven wordt. Bezetenheid kon tot het verlies van het natuurlijke schaamtegevoel leiden (Lc.8,27). Enkele bezetenen neigden tot zelfbeschadiging (Mc.5,5). Zij woonden in graven (Lc.8,27). Hun toestand dreef hen uiteindelijk de dood in. De bezeten epilepticus werd door de hem dominerende macht steeds het vuur en het water in gesleurd, 'om hem om te brengen' (Mc.9,22).

Zo kan ook de zonde het leven van een mens stukmaken. Zij maakt hem tot een slaaf (Joh.8,34; Rom. 6,17). Zij kan zijn morele besef laten verdwijnen (Rom.1,24-27). Zij kan zijn gezondheid en zijn leven verwoesten en brengt hem uiteindelijk de dood (Joh.8,21; Rom.5,12; 6,23). Doordat Jezus de zonden vergeeft, bevrijdt Hij uit deze draaikolk van de zelfvernietiging en van de dood.

3.2. *De relaties met de omgeving*

Ziekte kan ook het communicatievermogen van een mens tenietdoen. Sommigen maakte zij blind (Mt.9,27-29; Mt.20,29-34; Mc.8,22-26; Joh.9,1-41), anderen stom (Mt.9,32-33), weer anderen doof en stom (Mc.7,31-37; Mc. 9,17.25) en nog weer anderen blind en stom (Mt.12,22 par.). Deze ziekten maakten de normale omgang van deze zieken met hun medemensen min of meer onmogelijk.

Bovendien dreef de ziekte mensen in het extreme geval in het totale isolement. De melaatsen (Mt.8,1-4 par.; Lc.17,11-19) mochten niet meer in hun familie- en dorpsgemeenschap leven. Sommige bezetenen konden menselijke nabijheid niet meer verdragen (Lc.8,27). Tevens werden zij agressief en daardoor voor hun medemensen gevaarlijk (Mt.8,28).

Doordat Jezus blinden ziende maakte, doven het gehoor teruggaf en melaatsen en bezetenen genas, maakte Hij hun de terugkeer in de gemeenschap van hun medemensen mogelijk (Mc.5,19 par.). Ook doordat Jezus mensen van hun zonden bevrijdt, ruimt Hij de hindernissen op die intermenselijke relaties storen of kapotmaken (Gal.5,19-21). Want een wezenlijk kenmerk van het nieuwtestamentische volk van God is eenheid en gemeenschap (Joh.17,11.20-23; Hnd.4,32).

3.3. *De relatie met God*

De melaatsen (Lc.5,12-16 par.; Lc.17,11-19) waren door hun melaatsheid niet alleen van hun medemensen, maar ook van de eredienst van het volk afgesneden. Wie melaats was, had geen toegang tot de tabernakel resp. tot de tempel (Nu.5,1-4; 2 K.7,3-11). Door hun genezing werd hun niet alleen de terugkeer in de volksgemeenschap, maar ook in de eredienst mogelijk gemaakt. Ook dit element kan op het symbolische vlak geïnterpreteerd worden; door de vergeving van de zonden herstelt Jezus de verloren toegang tot God (Rom.5,2; Ef.2,18).

Nog een ander aspect van de genezingsverhalen behoort in dit verband genoemd te worden. Jezus gaf degenen die van melaatsheid genezen waren uitdrukkelijk bevel, zich door de daartoe bevoegde priester in Jeruzalem rein te laten verklaren, 'zoals Mozes het geboden heeft, hun tot een getuigenis' (Mt.8,4 par.; vgl. Lc.17,14). In de wet was vastgelegd dat een melaatse op de dag van zijn reiniging naar de priester moest gaan (Lv.14,2). Jezus verlangde dat degenen die melaats geweest waren, zich streng aan dit voorschrift van de mozaïsche wet over de melaatsheid hielden. Wie door Jezus genezen was, werd daardoor niet van de mozaïsche wet bevrijd.

Evenzo worden voor degene aan wie Jezus zijn zonden vergeven heeft de geboden van God niet irrelevant (1 Kor.7,19). Bevrijding van schuld voert niet tot de bevrijding van de wil van God. Wie zelf vergeving ervaren heeft, moet ook zijn naaste vergeven (Mt.18,21-35; vgl. 6,12 par.; 6,14-15; Kol.3,13). Wie de vergeving van Jezus ervaren heeft, gaat er niet mee door, de wet te breken, maar hij maakt begaan onrecht weer goed (Lc.19,8).

4. *Het geloof*

De weg van de ziekte naar de genezing loopt net zoals die van de zonde naar de vergeving: via het geloof. Op dit punt is geen symboliek vereist. Het genezingsgeloof en het vergevingsgeloof richten zich weliswaar op een verschillend object, maar afgezien daarvan zijn zij identiek.

In de genezingsgeschiedenissen speelt het geloof van de zieke vaak een centrale rol. In meer dan de helft van alle genezingsberichten wordt uitdrukkelijk beklemtoond, dat het geloof de voorwaarde voor de genezing was. Jezus vroeg uitdrukkelijk: 'Geloofst gij, dat Ik dit doen kan?'

(Mt.9,28). De zieke 'geloofde het woord dat Jezus tot hem sprak' (Joh.4,50). Soms refereerde Jezus uitdrukkelijk aan het geloof van de zieken: 'Uw geloof is groot' (Mt.15,28). 'Bij niemand in Israël heb Ik zo'n groot geloof gevonden' (Mt.8,10 par.). In andere gevallen bekritiseerde Jezus het ongeloof van de vragers (Mc.9,23) en spoorde Hij aan om te geloven (Mc. 5,36 par.).

Ook waar niet uitdrukkelijk van het geloof sprake is, wordt het onuitgesproken verondersteld. De handeling van de vier mannen die een verlamde door het dak naar beneden lieten zakken, werd als geloof beoordeeld (Mt.9,2 par.). De vraag van een zieke om genezing kon uitdrukking van het geloof zijn (Mt.8,2 par.); eveneens het besluit van de tien melaatsen om naar Jeruzalem te gaan (Lc.17,15).

De absolute noodzaak van het geloof kwam bijzonder duidelijk tot uitdrukking in een woord van Jezus: 'Uw geloof heeft u genezen' (Mc.10,52 par.; Mt.9,22 par.). Daarmee wil niet gezegd zijn, dat het geloof – niet Jezus – de zieke gezond maakt. De zin betekent dat er zonder geloof geen genezing is. Dit wordt omgekeerd hierin duidelijk, dat Jezus in bepaalde plaatsen geen wonderen verrichtte, omdat er geen geloof was (Mt.13,58).

Op overeenkomstige wijze is het geloof de absolute voorwaarde voor de vergeving. Wie gelooft, wordt gered (Lc.8,12). Wie gelooft, ontvangt het eeuwige leven (Joh.3,15.18.36 e.a.). Daarom was de oproep tot boete en geloof de kerninhoud van de prediking van Jezus (Mc.1,15; Mt.4,17). Want evenals de genezing komt ook de gerechtigheid uit het geloof (Gal.2,16; 3,8.24; Rom.1,17; 3,22.28 e.a.). Daarom zei Jezus niet alleen tegen degenen die door Hem genezen waren, maar ook tegen degenen van wie Hij de schuld vergeven had: 'Uw geloof heeft u behouden' (Lc.7,50). Genezingsgeloof en heilsgeloof zijn identiek.

D. De oudtestamentische achtergrond

Met het verrichten van daden met een symbolische betekenis stond Jezus in de oudheid geenszins alleen. Handelingen met een symbolische betekenis hadden ook de oudtestamentische profeten verricht. In de regel noemt men deze handelingen profetische tekenhandelingen (1). Zulke tekenhandelingen kent ook het Nieuwe Testament (2). Ook de wonderdaden van Jezus behoren daartoe (3).

1. Profetische tekenhandelingen in het Oude Testament

Het Oude Testament bevat ongeveer 30 berichten van profetische tekenhandelingen¹⁶. De meeste van deze symboolhandelingen worden aan Jeremia en Ezechiël toegeschreven, in totaal ongeveer 20¹⁷. In vergelijking met het grote aantal van hun woorden nemen de daden van de oudtestamentische profeten een relatief kleine ruimte in.

Er is geen reden om te betwijfelen dat de tekenhandelingen van de

oudtestamentische profeten door hen werkelijk verricht werden¹⁸. Ze deden ze bij zichzelf, bij andere mensen of bij voorwerpen. Daarbij staan de handelingen van de profeten plaatsvervangend voor andere handelingen of gebeurtenissen. Ze waren gecodeerd.

Men kan tussen twee vormen van codering onderscheiden. In de ene groep tekenhandelingen voltrok de profeet een handeling die in de toekomst in eigenlijke zin door het hele volk gedaan zou worden. Zo at Ezechiël afgewogen brood en water (Ez.4,9-17), verliet met het pak van een balling de stad (Ez.12,1-6) en at en dronk met angst en beven (Ez.12,17-20), om te profeteren welk lot zijn volk in de toekomst zou treffen. Deze handelingen, die de profeet als representant van het volk uitvoerde, waren niet in symbolische, maar in eigenlijke zin bedoeld.

In de andere groep tekenhandelingen had de uitgevoerde handeling metaforische betekenis¹⁹. Jeremia bond een gordel om, die hij vervolgens in een rotsspleet liet vergaan. Daarbij representeerde de gordel het volk en de profeet Jahwe. Het ombinden symboliseerde de nauwe verbintenis van Jahwe met zijn volk. Het vergaan stond voor het gericht (Jr.13,1-11). Een andere keer kocht Jeremia een kruik, die hij voor de ogen van het volk stuk brak. De kruik representeerde Jeruzalem. Het stukmaken was het beeld van de komende ondergang van de stad (Jr.19,1-13). Ezechiël bracht een ketel op het vuur tot koken, om het gericht over Jeruzalem aan te kondigen (Ez.24,3-14). Hosea kreeg van God de opdracht, een hoer te trouwen en bij haar kinderen te verwekken. In deze relatie beeldde Hosea de rol van Jahwe af, terwijl de hoer het volk van God representeerde. Haar seksuele ontrouw stond voor de religieuze ontrouw van Israël ten opzichte van zijn God (Hos.1,2-9).

Overigens waren de tekenhandelingen van de oudtestamentische profeten geen typisch oudtestamentische resp. joodse vorm van communicatie. Niet alleen Jeremia liet een steen zinken, om daarmee zijn boodschap van de ondergang van Babel symbolisch te versterken (Jr.51,59-64); ook de Phocaiers bedienden zich bij hun uittocht naar Corsica van een vergelijkbare symboolhandeling, en wel om een eed te onderstrepen²⁰. En net als de joodse profeten grepen soms ook de Grieks-Romeinse filosofen op symbolische handelingen terug, om hun leer aanschouwelijk te maken. Zo wordt over Diogenes van Sinope verteld, dat hij op klaarlichte dag een lantaarn aanstak en riep: 'Ik zoek een mens!'²¹. Zoals bekend, heeft veel later Friedrich Nietzsche zich (literair) van hetzelfde beeld bediend. De weinige voorbeelden doen vermoeden, dat symboolhandelingen in principe in elke menselijke cultuur gebruikt en begrepen konden en kunnen worden²².

2. Profetische tekenhandelingen in het Nieuwe Testament

Gezien deze overwegingen verrast het niet dat ook in het Nieuwe Testament een aantal symboolhandelingen staan en wel zowel in de

joods-christelijke als in de heidense context. Toen Paulus zich na de terugkeer van zijn derde zendingsreis op weg naar Jeruzalem bevond, confronteerde in Caesarea de profeet Agabus hem met een profetische tekenhandeling. Hij bond de gordel van Paulus om zijn eigen handen en voeten, om de apostel daarmee aan te kondigen dat hij in Jeruzalem door de joden aan de heidenen uitgeleverd zou worden (Hnd.21,10-11). Ook de Judeese procurator Pontius Pilatus bediende zich in het proces van Jezus van een symboolhandeling, die hij meteen interpreteerde. Met de publieke wassing van zijn handen wilde hij tot uitdrukking brengen, dat hij aan de dood van Jezus onschuldig was (Mt.27,24; vgl. Dt.21, 6-7).

Als laatste profeet van het Oude Testament onderstreepte ook Johannes de Doper zijn boodschap door een tekenhandeling. Het onderdompelen in de Jordaan symboliseerde de afwassing van de zonden. Misschien beeldde het zelfs wel een ondergangsceremonie uit²³.

Ook Jezus heeft zijn boodschap meerdere keren door symbolische handelingen onderstreept. Bij het laatste avondmaal maakte Hij zijn discipelen door de gave van brood en wijn duidelijk, dat Hij zijn leven gaf om hen van hun zonde te bevrijden (Mt.26,26-30 par.). Het avondmaal was en is een gelijkenishandeling²⁴. Ook de voetwassing heeft een overdrachtelijke betekenis, die Petrus eerst niet begreep (Joh. 13,7). Zij was een beeld voor de nederige dienst die Jezus zijn discipelen bewees en die zij elkaar moesten bewijzen.

Waarschijnlijk waren ook bepaalde handelingen van Jezus symbolisch bedoeld, die Hij niet uitdrukkelijk zo uitgelegd heeft. Zo zal in het feit dat Jezus uitgerekend twaalf van zijn discipelen tot zijn apostelen maakte, tot uitdrukking komen, dat Hij met hen het fundament voor een nieuw volk van God legde. De twaalf apostelen kwamen overeen met de twaalf stammen van Israël. Van deze symboliek had de profeet Achia zich reeds bediend, toen hij zijn nieuwe mantel in twaalf stukken scheurde en er Jerobeam tien stukken van gaf, om te profeteren dat deze over tien van de twaalf stammen zou heersen (1 K.11,29-39). Ook in de leer van Jezus past de figuurlijke betekenis van de roeping der apostelen perfect. Het rijk van God zal in de toekomst aan andere wijngaardeniers gegeven worden (Mt.21,41.43 par.; vgl. Mt.17,18).

3. De genezingswonderen van Jezus als profetische tekenhandelingen

Tegen deze achtergrond kunnen ook de genezingswonderen van Jezus als profetische tekenhandelingen geïnterpreteerd worden. Interpreteert men de genezingswonderen van Jezus in de hier voorgestelde zin, dan kunnen ze in de tweede van de beide hierboven (D.1) onderscheiden categorieën van symboolhandelingen ingedeeld worden. Jezus' handelingen beeldden metaforisch een andere gebeurtenis af: de vergeving van de zonden. Van de genoemde natuurlijke tekenhandelingen, die Jeremia, Ezechiël,

Johannes en Jezus zelf verricht hadden, onderscheiden zij zich echter in meerdere opzichten.

Allereerst nemen de tekenhandelingen in de evangeliën kwantitatief een veel grotere plaats in dan in de boeken van de oudtestamentische profeten. Als men de genezingswonderen van Jezus erbij betreft, dan heeft Hij zelfs veel meer symbolische handelingen verricht dan Jeremia en Ezechiël, de profeten van wie in het Oude Testament de meeste tekenhandelingen overgeleverd zijn.

Bovendien hadden de tekenhandelingen van Jezus een andere inhoudelijke intentie dan die van de oudtestamentische profeten. Deze illustreerden vooral het komende oordeel en de daarmee gepaard gaande verwoesting²⁶. Soms onderstreepten de tekenen van de profeten ook wel eens een positieve toekomst aankondiging. Zo voegde de profeet Ezechiël twee stukken hout samen, om de vereniging van het noordelijke en het zuidelijke rijk onder een heerser aan te kondigen (Ez.37,15-28). Deze handelingen vormden ten opzichte van de onheilshandelingen echter een uitzondering. Bij de ziekengenezingen van Jezus was het precies omgekeerd. Zij symboliseerden het heil. Alleen de vervloeking van de vijgenboom betekende onheil (Mt.21,18-22 par.). En dit onheilsteken deed Jezus niet bij een mens. Dat kwam overeen met het zwaartepunt van zijn prediking. Jezus was vóór alles heilsprofeet. Hij verkondigde een evangelie, een 'goede boodschap' (Mc.1,14). Hij kwam 'om het verlorene te redden' (Mt.18,11). 'Want God heeft zijn Zoon niet in de wereld gezonden, opdat Hij de wereld veroordele, maar opdat de wereld door Hem behouden worde' (Joh.3,17; vgl. 12,47). Dat kwam ook in de daden van Jezus tot uitdrukking.

Het belangrijkste verschil met de tekenhandelingen van de andere profeten ligt echter in hun wonderkarakter. Terwijl de tot nu toe besproken symboolhandelingen van het Oude en Nieuwe Testament binnen het kader van de natuurwetten bleven, ging het bij de genezingswonderen van Jezus om symboolhandelingen die de natuurwetten doorbraken. In de activiteiten van de profeten waren wonderdaden en tekenhandelingen twee separate gebieden. In het qua tijd zeer begrensde publieke optreden van Jezus vielen wonderdaden en symboolhandeling samen. De wonderen dienden niet alleen de legitimatie van Jezus als Messias en Zoon van God. Zij onderstreepten tevens de hoofdinhoud van zijn boodschap: 'Bekeert u, want het Koninkrijk der hemelen is nabijgekomen!' (Mt.4,17 par.).

E. Slotsom

Na het doorlopen van de beschikbare teksten valt de in het begin gestelde vraag in alle voorzichtigheid positief te beantwoorden: de genezingen van Jezus hebben ook een symbolische resp. typologische betekenis. Dat blijkt zowel uit de weinige verklarende woorden van Jezus (B) alsook uit de genezingsberichten zelf (C). Het ging bij de wonderen van Jezus *onder andere* om profetische tekenhandelingen, om bovennatuurlijke gelijkenis-

dadens (D). Dit zou ook voor de zogenaamde natuurwonderen van Jezus kunnen gelden²⁷. De genezingswonderen dienden niet slechts de legitimatie van de messiaanse en goddelijke aanspraak van Jezus. Zij waren tevens deel van zijn boodschap.

Bij de symbolische interpretatie van de genezingswonderen moet men zich echter voor elke vorm van simplificatie hoeden en zo behoedzaam mogelijk te werk gaan. Het is belangrijk, het onderscheid tussen de verschillende genezingswonderen te zien. De genezingen van Jezus zijn, alhoewel beknopt en eenvoudig verteld, zeer divers. Elk van de ongeveer 26 verhalen vertoont bepaalde elementen, die het slechts met enkele andere deelt. Soms komt de zieke zelf naar Jezus toe, soms wordt hij gebracht. In sommige gevallen geneest Jezus door een woord, in andere door een gebaar. Niet één genezingsverhaal is gelijk aan het andere. Elk verhaal vertoont een eigen motiefvermenging. En geen enkele perikoop is 'volledig'. Veeleer staan in elke vertelling bepaalde aspecten van de zonde resp. van de vergeving op de voorgrond. Andere elementen van een theologisch totaalconcept kunnen daarentegen op de achtergrond treden of geheel weggelaten zijn. In de ene perikoop wordt uitvoerig uit de doeken gedaan, in welke mate de zonde het leven van een mens kan verwoesten. In een andere staat op de voorgrond, dat de vergeving het geloof van de zondaar veronderstelt. In een derde tekst kan de nadruk erop liggen, dat Jezus de mensen door zijn vergeving niet van de wil van God bevrijden wil. Elk verhaal beklemtoont andere elementen van het vergevingshandelen van Jezus. Pas uit de samenstelling van alle losse elementen ontstaat een totaalbeeld van zonde en vergeving.

Omgekeerd betekent dit, dat het ontbreken van een element in een verhaal geen aanleiding geeft om te concluderen, dat dit in het heilshandelen van Jezus geen rol speelt. Zo wordt bijvoorbeeld de noodzaak van het geloof niet in alle verhalen uitdrukkelijk genoemd. De bezetenen geneest Jezus zelfs, alhoewel zij zijn hulp uitdrukkelijk afwijzen. Daaruit moet men beslist niet afleiden, dat het zonder het geloof ook wel gaat. Een *argumentum e silentio* is ook hier misplaatst.

Als men deze opzet aanhoudt, is er nog een aantal andere regels in acht te nemen. Niet elke vermelding van een genezingswonder heeft symbolisch bedoeld te zijn. In zijn antwoord aan Johannes de Doper wijst Jezus op de grote verscheidenheid en veelheid van zijn genezingswonderen (Mt.11,5 par.). In dit verband worden Jezus' wonderdadens genoemd, omdat die zijn messianiteit bewijzen. De context geeft geen aanleiding tot een symbolische uitleg. Niet elk aspect van een genezingsverhaal ontplooit telkens zijn symbolisch potentieel. Het zwijggebod kan, evenals in het geval van de genezing van de melaatse, een overdrachtelijke betekenis hebben. Dit hoeft echter niet beslist elke keer het geval te zijn, wanneer zo'n verbod gegeven wordt. Ook in de gelijkenissen heeft niet steeds elk element van de beeldhelft een pendant in de zaakhelft.

Een aspect van een genezingswonder behoeft tenslotte niet telkens exact dezelfde symbolische betekenis te hebben. Sommige uitleggers hebben voorgesteld, dat de genezing van de blinde in twee stappen de gefaseerde kennisvoortgang van de discipelen van Jezus afbeeldt. Eerst zien zij in Jezus de Messias (Mc.8,27-30). Pas in een tweede fase moeten ze leren zien, dat de Messias lijden en sterven zal (Mc.8,31-33). Deze uitleg behoeft de interpretatie van blindheid als beeld van de zonde in andere perikopen niet tegen te spreken. In principe heeft elk motief een veelvuldig potentieel. Ook de door de profeten gebruikte voorwerpen symboliseren de ene keer het volk van God (Jr.19,10-11) en de andere keer diens tegenstander Babylon (Jr.51,59-64). Evenals bij de uitleg van een gelijkenis behoort het bij de uitleg van wonderverhalen tot de taak van de uitlegger om op grond van nauwkeurige analyse van de desbetreffende tekst in zijn engere en bredere context een interpretatie te ontwikkelen die noch te veel noch te weinig zegt.

De definitieve grens voor de metaforische uitleg van de wonderverhalen is – evenals in de gelijkenisinterpretatie – de heldere leer van Jezus en van de apostelen²⁸. Deze grens hebben de aan het begin geciteerde kerkvaders veelvuldig overschreden. Evengoed als het niet toegestaan is de olie en de wijn in de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan (Lc.10,34) te interpreteren als doop en avondmaal, is het niet toegestaan om het huis waarnaar de genezen verlamde zal terugkeren (Mt.9,6 par.) op te vatten als het paradijs²⁹.

Toch eindig ik met de woorden van een kerkvader. Zij komen uit het commentaar van Augustinus op het evangelie naar Johannes. Augustinus verklaarde de figuurlijke betekenis van de wonderen van Jezus met een beeld: 'Zoals het voor ons, als wij ergens mooie letters zien, niet voldoende is, slechts de kunst van de schrijver te prijzen, die de letters gelijkvormig, gelijkmatig en sierlijk getekend heeft, als wij niet tevens door middel van de letters kunnen begrijpen, wat hij ons daarmee zeggen wilde – evenzo zal ook degene, die slechts de wonderdaad ziet, weliswaar door haar schoonheid verheugd zijn en degene, die de wonderdaad verricht heeft prijzen; maar slechts wie die daad ook begrijpt, kan als het ware daarin lezen.... Laten wij dus de wondertekenen, die wij gezien en bewonderd hebben, ook lezen en verstaan'³⁰.

Noten

1. M. Smith, *Jesus der Magier* (Eng. 1978), München: List, 1981: 189, die in de evangeliën ongeveer 200 verwijzingen naar de wonderen van Jezus vindt.
2. A. Suhl, 'Die Wunder Jesu. Ereignis und Überlieferung', in: idem (ed.), *Der Wunderbegriff im Neuen Testament* (WdF 295), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980: 464-509 (hier: 483), komt op 63 wonderverhalen, omdat hij elk van de synoptische parallelberichten separaat telt.

3. Zie J. van Bruggen, *Wie maakte de bijbel? Over afsluiting en gezag van het Oude en Nieuwe Testament*, Kampen: Kok, 1968: 58-68, vooral 63; idem, *Het evangelie van Gods zoon. Persoon en leer van Jezus volgens de vier evangeliën* (CNT), Kampen: Kok, 1996: 72-75.
4. J.P. Meier, *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus*, deel 2 (The Anchor Bible Reference Library), New York: Doubleday, 1994: 507-1038, heeft ongeveer de helft van het tweede deel van zijn driedelige werk over het leven van Jezus aan de wonderen van Jezus gewijd. Ook G.H. Twelftree, *Jesus the miracle worker. A historical and theological study*, Downers Grove: Inter Varsity, 1999, behandelt in zijn monografie over de wonderen van Jezus niet de kwestie van hun symbolische betekenis.
5. *Cels.* 2,48 (GCS 2: 170; BKV 52: 162).
6. *In Lc.* 5,12 (CCL 14: 138; BKV 21: 210).
7. Aldaar 5,83.
8. Aldaar 5,5.
9. J. Calvijn, *Auslegung der Evangelien-Harmonie*, 2 delen (Johannes Calvins Auslegung der Heiligen Schrift 12), Neukirchen: Verlag des Erziehungsvereins, 1996, I: 290.
10. A. Richardson, *The Miracle-Stories of the Gospels* (1941), 11^e druk, Londen: SCM, 1975: 48-49.
11. Richardson, *Miracle-Stories*: 61-62; verg. O. Betz, 'Heilung/Heilungen. I. Neues Testament', in: *TRE* 14 (1985): 763-768 (hier: 766).
12. Vgl. Van Bruggen, *Gods zoon*: 74-75.
13. *In Lc.* 5,3.
14. Josephus, *C. Ap.* 1,31.
15. Calvijn, *Evangelien-Harmonie*, I: 245-246.
16. Vgl. K. G. Friebel, *Jeremiah's and Ezekiel's Sign-Acts* (JSOT.S 283), Sheffield: Academic Press, 1999: 14, en G. Fohrer: *Die symbolischen Handlungen der Propheten* (1953), tweede druk (AThANT 54), Zürich: Zwingli, 1986: 17, die op de pagina's 20-73 in totaal 32 symboolhandelingen opsomt.
17. Vgl. Fohrer, *Handlungen*: 119; Friebel, *Sign-Acts*: 14, die de tekenhandelingen van Jeremia en Ezechiël op de pagina's 79-369 grondig exegetiseert.
18. Zie Friebel, *Sign-Acts*: 20-34.
19. Dit onderscheid heeft Friebel, *Sign-Acts*: 36-38.385-392, uitgewerkt, die de eerste groep tekenhandelingen 'representerend' en de tweede groep 'figuratief' noemt.
20. Herodotus 1,165.
21. Diogenes Laertius 6,41.
22. Vgl. Friebel, *Sign-Acts*: 61-69, die talrijke voorbeelden van symboolhandelingen uit niet-joodse antieke teksten opsomt.
23. J. van Bruggen, *Het diepe water van de doop*, Kampen: Kok, 1997: 16-23: 'verdrinkingsceremonie'.
24. Zie D. Wenham, 'How Jesus understood the Last Supper. A parable in action.' *Themelios*, 20/2 (1995): 11-16.
25. Een bijzonder groot aantal heeft B. Wenisch, *Geschichten oder Geschichte? Theologie des Wunders*, Salzburg: St. Peter, 1981: 116, berekend. Op grond van zijn berekening maken de wonderverhalen 31% van het evangelie volgens Marcus uit.
26. Vgl. Fohrer, *Handlungen*: 17.110.114.
27. Zie slechts J. van Bruggen, *Marcus. Het evangelie volgens Petrus* (CNT), Kampen: Kok, 1988: 119, over de bezwering van de storm.
28. Zie over deze grondregel van de gelijkenisuitleg J. van Bruggen, *Het lezen van de bijbel. Een inleiding*, Kampen: Kok, 1981: 147-160 (hier: 159-160) = *Wie lesen wir die Bibel? Eine Einführung in die Schriftauslegung*, Neuhausen-Stuttgart: Hänssler, 1988: 183-197 (hier: 195-196).
29. Ambrosius, *In Lc.* 5,14.
30. *Io. ev. tr.* 24,2 (CCL 36: 244-245; verg. BKV 11: 2-3).

Exeget[h]isch

Feestbundel voor
prof.dr. J. van Bruggen

Onder redactie van

P.H.R. van Houwelingen
H.R. van de Kamp
J.A. Meijer